

Examining the Aspects of the Political-Nationalist Reading of Shahnameh

Bagher Sadrinia¹

Ferdowsi's Shahnameh, from its composition in the fourth century AH to our days, has always been at the center of attention for various intellectual and political trends. Throughout history, each intellectual and political current, according to its own inclinations, interests, and specific purposes, has utilized the mythical elements and narratives of the Shahnameh to prove its claims, instill ideas, and expand its teachings. In the present article, after referring to the moral and mystical readings of the Shahnameh by moral educators and advocates of mysticism and Sufism in the pre-modern era, we answer the question of how the reading of the Shahnameh has undergone transformation since the dawn of the modernization movement and with what motives and arrangements the poets of the Constitutional era have employed the mythical and historical narratives, elements, and characters of the Shahnameh in the service of their own doctrinal and discursive purposes.

The influence of Shahnameh in Iranian culture has been so deep and extensive that poets of various eras have each used its narratives in their works to promote their own specific ideas and discourse. Consequently, the transformation of discourses has provided the basis for different readings of the narratives and mythical elements of the Shahnameh. These discourses and, subsequently, the readings of the Shahnameh can be divided into pre-modern and post-modern discourses and readings. Here, while mentioning two prevalent discourses in the pre-modern era, we will examine the most common post-modern discourse and reading.

Moral Interpretation: Ethical teachings, concepts, and actions have always been of such importance that even eulogizing and lyrical poets have not avoided referencing and emphasizing certain concepts, virtues, or moral actions within their praises and lyrical poems. Many of these poets have resorted to the stories and mythical elements of the Shahnameh to present, explain, or instill moral concepts. In this type of usage, the mythical elements are detached from their epic context and used to convey and instill moral teachings. It seems that the use of mythical elements to promote moral concepts has been somewhat common since the time of the creation of the Shahnameh. Ferdowsi can perhaps be considered one of the first poets who repeatedly used the mythical elements within the Shahnameh to instill moral concepts and actions (Ferdowsi, 2007: 1/85).

Mystical and Sufi Interpretation: Alongside the moral reading of the Shahnameh, from the sixth century AH onward, with the spread of mystical thoughts, another interpretation also emerged that offered a different reading of the Shahnameh. The allegorical perspective of the proponents of this interpretation allowed them to use any phenomenon or concept within their own discursive framework. The use of mythical narratives and elements to convey discursive meanings and concepts is one of the expressive techniques that has been reflected in some mystical poems.

Moral and mystical interpretations of the Shahnameh lasted until the dawn of intellectual and literary modernization, after which they gave way to a different reading that can be termed a political-nationalistic interpretation. The present article is tasked with examining and analyzing this reading of the Shahnameh.

Political-Nationalistic Interpretation of the Shahnameh: From the second half of the 13th century AH,

1- Professor of Persian Language and Literature, University of Tabriz, Tabriz, Iran; email: baghersadrinia@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-6338-1619

 10.48308/hlit.2025.237894.1354

 Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

simultaneously with the entry of progressive thought into Iran and the gradual formation of the intellectual foundations of Constitutionalism, the idea of nationalism in Iran emerged and strengthened over time, becoming the dominant discourse of the era. The prevalence of this discourse, upon which the Constitutional Movement was theoretically based, significantly marginalized pre-modern discourses, including moral and mystical discourses, and influenced the literature of the era as an alternative discourse. During this period, the ancient and mythical eras of Iran once again gained special reverence and attention, and the Shahnameh and its narratives became the focal point for the poets of the time.

In this reading, the mythical era also underwent changes and took on the colors of the desires and imaginations of the reading era. Here, we first discuss the idealized image of Iran during the mythical era in the perception of Constitutional era poets, and then examine their different approach to the elements and events of the mythical era and how they directed them to expand the ideals of the Constitutional movement.

A: The Idealized Image of Mythical and Ancient Iran versus Constitutional Era Iran: The era of mythical and ancient kings is depicted with an idealized image in Constitutional era poetry. This image was depicted by Iranian nationalist theorists such as Mirza Fath Ali Akhundzâde (d. 1916) and Mirza Agha Khan Kermâni (d. 1935) (Sadriniyâ, 2022: 48-50). In their perception, the era of mythical kings was a time of prosperity, joy, happiness, and the flourishing of Iran and its people. Kings ruled during that heavenly period, and everyone lived in comfort and ease (cf. Akhundzâde, 1375: 225; Mirza Agha Khan, 2000: 120-126).

This perception of the contrast between mythical and ancient Iran and late Qajar era Iran has been widely reflected in the poetry of almost all Constitutional era poets. For example, in the poetry of Adib al-Mamâlek Farâhâni (d. 1913), we repeatedly encounter such an approach to the mythical era of Iran (Adib, 1933: 88, 99). Malek al-Sho'arâ Bahâr (d. 1951) also, on various occasions, referred to Iran as the land of Kayân and the country of Darius in his poetry, which is now under threat from Russia and Britain (Bahâr, 2001: 271-272). Such an approach and interpretation are clearly seen in the poetry of other poets such as Sayyed Ashraf al-Din (Namini, 1992: 332-333), Âref Qazvini (1977: 335-336), and Farrokhi Yazdi (1990: 186-187), despite some differences in their nationalist perceptions.

B: Mythical Elements in Service of Explaining the Necessity of Struggle Against Despotism and Colonialism: Constitutional era poets, according to the stages and requirements of the people's freedom-seeking movement, used mythical elements and characters to explain the necessity of political struggle against the enemies of Iran. At each stage, they employed specific mythical elements according to the nature and goals of their struggle. When aiming to incite people against domestic despotism, they used the story of Kâve and Zakhkâk, and when the issue was the aggression of a foreign colonial enemy, they resorted to the story of Salm, Tur, and Iraj, and spoke of the necessity of Manuchehr's action (e.g., Farrokhi Yazdi, 1990: 102, 121, 132, 160). Âref Qazvini, while honoring the kings of the mythical era, viewed Kâve's uprising against Zakhkâk from a different perspective. According to his view, based on a modern perception of the foundations of government legitimacy, the Iranian nation has always been the owner of this land, and it was the people who once entrusted its governance to Fereydun, Qobâd, and Jamšid or reclaimed it from Zakhkâk through their uprising led by Kâve (Âref Qazvini, 282-283).

The image of Russia and Britain in the mirror of Constitutional era poetry, considering their actions and policies, shows a striking resemblance to the image of Tur and Salm in the mythical era of Iran. Russia is depicted as the embodiment of unrestrained and blatant rage, devoid of compassion, inflamed, and ruthless, whereas Britain is the symbol of cunning and deceit coupled with intelligence and self-restraint. Based on this mental image, in popular perception, Russia is likened to a wild bear and Britain to a sly fox. Farrokhi Yazdi is one of the poets who, in his poetry, has given a mythical dimension to the aggression of these two imperialist enemies against Iran, using these characteristics (Farrokhi Yazdi, 1990: 186), portraying Russia as the continuation of Tur and Britain as the representation of Salm in his era (see Sadriniyâ, 2022: 170-186). Such an image of the

aggression of the two hostile neighbors has also been reflected in the poetry of other poets of this era (Bahâr, 2001: 1/272, 642).

C: Theme Creation with Mythical Elements: Sometimes, mythical elements in the poetry of the Constitutional era are used solely for the purpose of theme creation and as an expressive tool to describe nature and lyricism. Although using these elements in this context mixes the poet's words with a kind of artificiality and playfulness, reducing its emotional weight, it still, in a way, displays the poet's patriotic attachment. Bahâr (2001: 1/171) and Farrokhi Yazdi (1990: 193-194) are among the poets who used mythical elements in constructing their poetic imagery, creating combinations such as "Afrasiâb of Autumn", "Kayumars of Spring", "Garshâsp of Boxwood", "Giv of Wind", and "Pirân of Autumn", among others.

Conclusion

From examining the use of the narratives and mythical elements of the Shahnameh in Persian poetry, the following points can be inferred: The use of these elements and narratives in various texts has been accompanied by a sense of reverence and respect. Followers of different trends throughout history have utilized these narratives and elements according to their intellectual atmosphere and discursive needs to explain viewpoints, convey ideas and beliefs, and reinforce and establish their discursive purposes. In the three major discourses of Iranian intellectual and cultural history, the narratives and mythical elements of the Shahnameh have been used to convey the concepts and purposes of moral, mystical, and political-nationalistic discourses. Poets of the Constitutional era, according to the political situation of their time and the necessity to incite people against internal despotism and foreign influence, have presented various readings of the mythical elements of the Shahnameh. The attachment to the narratives of the mythical era has led some poets to use mythical elements in constructing their poetic imagery, creating unique combinations and similes to give distinction to their words.

Keywords: Shahnameh, mythological-historical elements, moral discourse, mystical discourse, patriotic discourse

دوره شانزدهم تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۲، (پیاپی ۸۸ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۶۰ تا ۷۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

بررسی ابعاد خوانش سیاسی ناسیونالیستی از شاهنامه

باقر صدری نیا^۱

چکیده

شاهنامه فردوسی از هنگام سرایش آن در قرن چهارم تا روزگار ما، همواره در کانون توجه نحلها و گرایش‌های مختلف فکری و سیاسی قرار داشته است. در گذر تاریخ هر جریان فکری و سیاسی متناسب با گرایش، علایق و مقاصد خاص خود از عناصر و روایت‌های اسطوره‌ای آن بهره برده، از این رهگذر به اثبات دعوی، القای اندیشه و بسط آموزه‌های خود پرداخته است. در مقاله حاضر پس از اشاره به خوانش‌های اخلاقی و عرفانی آموزگاران اخلاق و منادیان عرفان و تصوّف از شاهنامه در دوره پیشاتجدد، به این پرسش پاسخ می‌دهیم که چگونه خوانش شاهنامه پس از طلوع نهضت تجددخواهی دستخوش دگرگونی شده و شاعران عصر مشروطه با چه انگیزه و تمهیداتی روایت‌ها، عناصر و شخصیت‌های اساطیری و تاریخی شاهنامه را به خدمت آموزه‌ها و مقاصد گفتمانی خود درآورده‌اند؟ نتایج حاصل از این بررسی نشان می‌دهد که در این دوره تحت تأثیر بسط اندیشه ترقی و تجددخواهی، خوانش‌های پیشاتجدد به محاق رفته، متناسب با اقتضای تحولات و رخدادهای فکری و سیاسی عصر، قرائت نوینی از شاهنامه عرضه شده است که علاوه بر خلق ترکیبات، استعاره‌ها و تشبیهات بدیع و غنای درونمایه آثار حوزه گفتمان میهنی و ناسیونالیستی، زمینه تحکیم مبانی وطن‌خواهی و استمرار هویت ملی ایران را فراهم آورده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، عناصر اسطوره‌ای، قرائت اخلاقی، قرائت عرفانی، خوانش سیاسی ناسیونالیستی.

۱. مقدمه

از قرن پنجم هجری همراه با گسترش فرهنگ اسلامی و رواج کاربرد عناصر سامی، منحنی عواطف میهنی در شعر فارسی رو به کاستی می‌نهد. تکوین هویت اسلامی که با گسترش اندیشه‌های کلامی اشاعره و تلقی قشری از دین همراه بوده است تا حد زیادی زمینه‌های ایرانی را در ادبیات به محاق می‌برد. با اینکه ایران از چند قرن پیش هویت مستقل سیاسی خود را از دست داده بود، تا نیمه‌های قرن پنجم هنوز بیش‌وکم تصویر ایران در ذهن فرهیختگان قوم پررنگ می‌نمود و به موازات آن عواطف میهنی نیز جوش و غلیانی داشت (نک: شفیعی کدکنی، ۱۳۶۶: ۲۳۸-۲۳۹) در این دوره نه فقط در اشعار حماسی نام ایران با دلبستگی عاطفی تکرار می‌شد، بلکه در سروده‌های مدیحت پردازان نیز نام ایران غالباً با حرمت و دلبستگی همراه بود. چنان‌که فرخی سیستانی، شاعر مدیحت‌گوی عهد غزنوی، در ضمن قصیده‌ای از قلمرو تحت حاکمیت سلطان محمود غزنوی به عنوان "ایران" نام می‌برد و بر آن بود که هیچ پادشاهی را در جهان آن زهره و جسارت نیست که نام آن را به زشتی بر زبان آورد.

شیر نر در کشور ایران زمین هیچ شه را در جهان آن زهره نیست
از نهیبش کرد نتواند زیان کو سخن راند از ایران بر زبان
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۶۲-۲۶۳)

نیمه دوم قرن پنجم و قرون ششم و هفتم^۱ را می‌توان سده‌های تضعیف عواطف میهنی و دلبستگی به ایران نامید. در این حدود دویست و پنجاه سال به‌ندرت در متون نظم و نثر فارسی نام ایران به کار برده می‌شود. چنان‌که در دیوان ناصر خسرو (۱۳۵۷: ۱۰۷) تنها در یک بیت، دو بار از ایران نام برده شده است و یا در تاریخ پرحجم جهانگشای جوینی که حوادث آن عمدتاً در ایران می‌گذرد، حتی یک بار هم از این کشور نامی به میان نیامده است. در متون طراز اول فارسی دیگر این دوره نیز به‌ندرت با نام ایران مواجه می‌شویم. با این حال کاربرد عناصر و داستان‌های عصر اساطیر و باستانی ایران که از قرن پنجم عمدتاً از رهگذر حضور و تأثیر شاهنامه فردوسی در ذهنیت فرهنگی و خاطره جمعی ساکنان سرزمین‌های ایران رسوب کرده بود، همچنان رواج داشته است. بهره‌گیری از این عناصر و روایت‌ها نشان‌دهنده دلبستگی شاعران و نویسندگان این دوره^۲، به روزگاران گذشته ایران و از جمله عوامل استمرار هویت فرهنگی و تاریخی ایران در این سال‌ها بود.

هرچند پیش از قرن پنجم، از رهگذر خدای‌نامه‌ها و شاهنامه‌های منثور داستان‌های باستانی و اساطیری بیش‌وکم در میان اقشار و طبقات گوناگون شناخته شده بوده است، به نظر می‌رسد علی‌رغم بی‌اعتنایی دربار محمود غزنوی به شاهنامه، این اثر بی‌بدیل فردوسی اندکی پس از سرایش آن، چنان با استقبال و قبول عام مواجه شده است که روایت‌های دیگر را تا حد زیادی به محاق برده است. از آن تاریخ به بعد کمتر شاعری را می‌توان یافت که به گونه‌ای از سبک و اسلوب یا اجزا و عناصر و درونمایه آن تأثیر نپذیرفته باشد. بی‌تردید پرداختن به ابعاد گوناگون تأثیرپذیری سخنوران ادوار مختلف تاریخ شعر فارسی از شاهنامه، در مجال محدود یک مقاله نمی‌گنجد، از این رو در مقاله حاضر پس از اشاره به نحوه انعکاس عناصر و روایت‌های اساطیری و تاریخی شاهنامه در گفتمان‌های اخلاقی، و نیز گفتمان عرفانی پیشاتجدد، به بررسی خوانش سیاسی‌ناسیونالیستی از شاهنامه در شعر دوره مشروطیت می‌پردازیم.

۲. پیشینه پژوهش

از میان پژوهش‌های بسیاری که تا کنون درباره شاهنامه سامان یافته است، تنها تعدادی از آن‌ها با مباحث مقاله حاضر اندک قرابت موضوعی دارند. با این حال تا آنجا که جست‌وجوی ما نشان می‌دهد، هیچ یک از این پژوهش‌ها از منظر مقاله حاضر به بحث درباره شاهنامه و بررسی تنوع قرائت‌های گفتمانی از روایت‌های آن نپرداخته‌اند. در اینجا به پاره‌ای از تحقیقات انجام

گرفته که هر یک از جهاتی می‌تواند با موضوع پژوهش ما ارتباط ضمنی داشته باشد اشاره می‌کنیم.

شفیعی کدکنی در فصلی از کتاب صورخیال در شعر فارسی (۱۳۶۶: ۲۳۴-۲۴۹) به بررسی بازتاب اسطوره‌ها در صور خیال شعر پرداخته و ضمن آن درباره طرز مواجهه شاعران با اساطیر ایرانی و سامی، و تأثیر تحولات تاریخی در رویکرد آنها به اسطوره‌ها بحث کرده است. در مقدمه مقاله از برخی نکات این فصل استفاده شده است.

درباره تأثیرپذیری شاعران ادوار بعد از فردوسی مقالات بسیاری انتشار یافته است که در هر یک از آنها تأثیر فردوسی بر یک شاعر مشخص مورد مطالعه قرار گرفته است، از جمله خالقی مطلق در مقاله‌ای با عنوان «حافظ و حماسه ملی» (۱۳۶۷: ۵۶۵-۵۷۹) به موارد بهره‌گیری حافظ از روایت‌ها و شخصیت‌های شاهنامه پرداخته است. خالقی در ضمن مدخل شاهنامه در دانشنامه زبان و ادب فارسی فرهنگستان ذیل «تأثیر شاهنامه در زمان پس از خود تا عصر حاضر» (۱۳۹۱، ج ۴: ۱۶۱-۱۶۷) نیز در این زمینه بحث کرده است. امیدسالار (۱۳۹۸: ۲۷۳-۲۸۶) تأثیرپذیری مسعود سعد را از شاهنامه مورد مطالعه قرار داده است. محمدی افشار (۱۳۸۹: ۱۵۷-۱۸۱) نیز همین موضوع را به پژوهش گرفته است. مشتاق مهر و آیدنلو (۱۳۸۶: ۱۹۵-۲۲۳) به چند و چون تأثیر شاهنامه در شعر ناصر خسرو پرداخته‌اند. برخی از اشارات این مقاله می‌تواند با موضوعات مورد بحث ما قرابت نسبی داشته باشد.

مقالاتی از این نوع که در آنها تأثیر شاهنامه بر یک متن منظوم کلاسیک بررسی شده بسیار است و اشاره به همه آن‌ها لازم به نظر نمی‌رسد. دامنه مطالعه در خصوص تأثیر شاهنامه بر شعر شاعران به عصر ما نیز کشیده شده است، مقاله «تأثیر-پذیری ملک‌الشعراى بهار از فردوسی» (۱۳۹۱: ۶۵-۸۶) نوشته صادقی محسن‌آباد و یاحقی از آن جمله است. به هر روی چنان که پیش از این اشاره کردیم، هیچ یک از منابع یادشده از حیث نوع مواجهه با موضوع، چندان مشابهتی با رویکرد و محتوای مقاله حاضر ندارند.

۳. بحث و بررسی

۳-۱. گذر از قرائت‌های پیشاتجدد به قرائت سیاسی ناسیونالیستی

در گذر قرن‌ها، نفوذ شاهنامه در فرهنگ ایرانی چنان پر دامنه و ژرف بوده که شاعران اعصار مختلف هر یک به نوعی با استفاده از روایت‌های آن در خلال سروده‌های خود، به ترویج اندیشه‌ها و گفتمان خاص خویش پرداخته‌اند. و بدین ترتیب دگرگونی گفتمان‌ها زمینه خوانش‌های گوناگونی را از روایت‌ها و عناصر اسطوره‌ای شاهنامه فراهم آورده است. این گفتمان‌ها و به تبع آن خوانش شاهنامه را می‌توان به گفتمان‌ها و خوانش‌های پیشاتجدد و پساتجدد تقسیم کرد. در اینجا ضمن اشاره به دو گفتمان رایج در دوره پیشاتجدد به بررسی رایج‌ترین گفتمان و خوانش پساتجدد می‌پردازیم.

۳-۱-۱. قرائت اخلاقی

آموزه‌ها، مفاهیم و کنش‌های اخلاقی همواره از چنان اهمیتی برخوردار بوده است که حتی شاعران مدیحت‌گو و غزل‌پرداز نیز در ضمن مدایح و تغزل‌های خویش از اشاره و تأکید به برخی مفاهیم، سجایا و یا کنش‌های اخلاقی اجتناب نورزیده‌اند. بسیاری از این شاعران در طرح و تبیین و یا القای مفاهیم اخلاقی به داستان‌ها و عناصر اسطوره‌ای شاهنامه تمسک جسته‌اند. در این نوع بهره‌گیری، عناصر اسطوره‌ای از زمینه‌های حماسی خود منفک شده، در خدمت بیان و القای آموزه‌های اخلاقی قرار گرفته‌اند. به نظر می‌رسد در تلقی شاعران ادوار گوناگون ادبی، رواج این داستان‌ها در میان اقشار مختلف مردم و دلبستگی آنان به این داستان‌ها که به گذشته تاریخی قوم تعلق داشتند، در سهولت تفهیم و ایجاد پایبندی به آموزه‌های اخلاقی

تأثیرگذار بوده است. عامل اصلی رویکرد سراینندگان اشعار اخلاقی به اساطیر ایرانی هرچه که باشد، در این نکته تردید نیست که بسیاری از آن‌ها این عناصر را واجد ظرفیت و قابلیت لازم برای القای شایسته تعالیم اخلاقی مورد نظر خود می‌پنداشتند و از همین رو نیز در خلال سروده‌های خود از آن‌ها بهره می‌بردند. یکی از رازهای ماندگاری شاهنامه نیز در همین احتوا به حکمت و تعالیم اخلاقی پراکنده در جای جای آن است. آنچه فردوسی در «مجلس‌های بوزرجمهر به نزد نوشین روان» سروده است، به تنهایی حاوی بسیاری از آموزه‌های اخلاقی و حکمی است و می‌تواند به عنوان یک اثر مستقل اخلاقی تلقی شود (فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۷۷-۲۱۸؛ خالقی مطلق، همان، ذیل بپیش شاهنامه).

به نظر می‌رسد استفاده از عناصر اسطوره‌ای به منظور تبلیغ مفاهیم اخلاقی، از همان زمان خلق شاهنامه بیش و کم رایج بوده است. شاید بتوان فردوسی را از نخستین شاعرانی دانست که در ضمن خلق شاهنامه، به کرات عناصر اسطوره‌ای آن را در جهت القای مفاهیم و کنش‌های اخلاقی به کار گرفته است. در اینجا تنها به عنوان نمونه نقل دو بیت زیر را بسنده می‌دانیم.

فریدون فرخ فرشته نبود به داد و دهش یافت این نیکویی
به مشک و به عنبر سرشته نبود تو داد و دهش کن فریدون تویی
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۸۵)

ناصر خسرو (۴۸۱ ق) یکی دیگر از شاعران پرآوازه قرن پنجم است که به فراخور تلقی ویژه خویش از اغراض شعر، بیش از شاعران عصر خویش در سروده‌های خود به آموزه‌ها و کنش‌های اخلاقی پرداخته، در مواردی برای تفهیم دقیق آن‌ها از عناصر و روایت‌های اسطوره‌ای و باستانی سود جسته است. او شاهنامه را به مثابه یک اثر اخلاقی و حکمی تلقی می‌کرد و از این رو مطالعه همراه با تأمل «نامه شاهان عجم» را به خواننده شعرش توصیه می‌کرد^۳، تا از طریق خواندن سرگذشت شاهان و پهلوانان روزگاران گذشته برای او آشکار شود که این جهان به مثابه راه گذر است و نه سرای قرار (ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۱۴، ۴۵۸).

در آثار شاعران قرون بعد نیز به کرات عناصر و روایت‌های اسطوره‌ای در خدمت بیان مفاهیم اخلاقی و پند و اندرز قرار گرفته است. سنایی با اشاره به سپری شدن عهد نمادهای قدرت که گزیده خسروان بودند و سر به گردون می‌افراختند، به مخاطب خود اندرز می‌دهد تا دل به این دنیای ناپایدار نبندد (سنایی، ۱۳۸۸: ۵۴۲).

خاقانی با نام بردن از فریدون و ضحاک به خوانندگان یادآور می‌شود که با تأمل در سرگذشت آن‌ها بیندیشند و بدانند اکنون از کدام یک نام نیک باقی مانده. (خاقانی، ۱۳۶۸: ۷۶)

سعدی علاوه بر اینکه مکرر در شعر خویش رفتار دادگرانه شاهان عهد اساطیر را چون آینه‌ای در پیش چشم فرمانرویان عصر قرار می‌دهد (سعدی ۱۳۷۱: ۴۷۰، ۴۶۸) بر اساس رویکرد اخلاق‌گرایانه خود چنان درباره شاهنامه سخن می‌گوید که گویی آن را یک اثر اخلاقی محض تلقی می‌کند که تنها به منظور اندرز دادن به شاهان و فرمانروایان سروده شده است.

اینکه در شهنامه‌ها آورده‌اند تا بدانند این خداوندان ملک
رستم و رویینه تن اسفندیار کز بسی خلق است دنیا یادگار
(همان، ۴۶۰)

حافظ هم گاهی از تغزل راهی به سوی اندرز می‌گشاید و با یادکرد چین قبای قیصر و طرف کلاه کی همان آموزه اخلاقی خاقانی و سعدی را با لحن و بیان دیگر تکرار می‌کند و مردمان را به بیداری و هوشیاری فرا می‌خواند (حافظ، ۱۳۶۲: ۲۹۷-۲۹۶، ۳۴۵، ۲۹۹).

علاوه بر چنین ابیاتی که در خلال غزل‌های حافظ آمده و متضمن تعالیم اخلاقی است، در مثنوی «ساقی نامه» خود نیز بارها با اشاره و استناد به سرگذشت شاهان و روایت‌های شاهنامه، خوانش اخلاقی از آن‌ها عرضه می‌کند (همان، ۳۵۷). این قبیل اشارات و تلمیحات که نمونه‌های متعددی در شعر حافظ دارد ۴، مؤید تأمل او در شاهنامه فردوسی و دل‌بستگی وی به روایت‌های باستانی ایران است.

بی‌گمان شاعران دیگر ادب فارسی نیز هر یک با لحن و تعبیری از روایت‌ها و اساطیر شاهنامه به قصد پند و اندرز و آموزش-های اخلاقی و رفتاری استفاده کرده‌اند که پرداختن به همه آن‌ها در مجال این مقال نمی‌گنجد.

۳-۱-۲. خوانش عرفانی و صوفیانه

به موازات خوانش اخلاقی از شاهنامه، از قرن ششم به بعد هم‌زمان با گسترش اندیشه‌های عرفانی قرائت دیگری نیز رواج یافت که خوانش متفاوتی از شاهنامه عرضه می‌کرد. نگرش تأویل‌گرایانه منادیان این قرائت به آنان امکان می‌داد تا بتوانند هر پدیده و مفهومی را در چهارچوب گفتمانی خاص خود به کار گیرند. بهره‌گیری از روایت‌ها و عناصر اسطوره‌ای در جهت القای معانی و مفاهیم گفتمانی، از جمله شگردهای بیانی است که در برخی از سروده‌های عرفانی انعکاس یافته است. در این قبیل سروده‌ها حوزه مفاهیم و فضای کلام به گونه‌ای پرداخته می‌شود که این عناصر و روایت‌ها از حوزه اصلی و کاربردی خود منتزع شده و در خدمت بیان مفاهیم کاملاً متفاوت با فضای مرسوم و زمینه طبیعی آن‌ها قرار می‌گیرد.

یکی از کاربردهای متفاوت و دلپذیر این عناصر و روایت‌ها را در منظومه الهی‌نامه عطار نیشابوری می‌بینیم (عطار نیشابوری، ۱۳۶۸: ۹۴). عطار با خوانشی مبتنی بر بینش شهودی و عرفانی، این عناصر را در خدمت القای معانی و مفاهیم مورد نظر خود به کار می‌گیرد و با چنین خوانشی به کشاکش‌های جان آدمی با تمایلات نفسانی ابعاد اساطیری می‌بخشد. در شعر او رستم اسطوره‌ها در قامت پیر راه‌دان و رهایی‌بخشی نمایان شده است که می‌تواند روح آدمی را که همانند بیژن گرفتار زندان شده است، از تنگنای ظلمانی چاه نفسانیت رهایی بخشد و از «ترکستان پرمکر طبیعت» به سوی «ایران شریعت» باز گرداند، رستم شعر عطار، آن رستم دستان حماسه‌های اساطیری نیست، جهان پهلوان عرصه معنویت است. بی‌گمان چنین قرائت بدیعی از روایت‌های حماسی و خلق ترکیبات تازه و رمزآمیز، جز از طریق مشرب تأویل‌گرای صوفیانه نمی‌توانست تحقق پذیرد (در این باره، نک: شفیع کدکنی، ۱۳۹۲: ۱۹۷-۱۹۸؛ صدری نیا، ۱۳۷۵: ۱۰۳-۱۰۴).

قرار دادن عناصر اسطوره‌ای در خدمت بیان حقایق عرفانی، بی‌تردید پیش از عطار سابقه داشته و پس از او نیز تداوم یافته است. از این رو هم در شعر سنایی می‌توان نشانی از آن جست (سنایی، ۱۳۸۸: ۷۰۷) و هم در شعر مولانا (مولوی، ۱۳۷۴، ۲۰۳). چنین است که رستم دستان عهد اساطیر یک بار دیگر در غزل مولانا جلال‌الدین به عنوان نماد انسان کامل و در کنار شیر خدا، علی (ع) حضور می‌یابد. در این خوانش بی‌گمان رستم دستان غزل او، شمس تبریزی دیگری است که هجران وی این شوریده بلخی را بی‌قرار کرده است.

حافظ نیز مکرر از عناصر و شخصیت‌های اساطیری، به ویژه جمشید و جام منسوب به او در شعر خود استفاده کرده است (نک: مرتضوی، ۱۳۶۵: ۱۵۹-۲۳۵). از نظر او این جام جهان‌نما در اقالیم ناپیدا و دست‌نیافتنی نیست، بلکه در درون انسان است، از این رو نباید آن را از بیگانه تمنا کرد، بلکه تنها باید به سلوک درونی پرداخت تا بتوان به بارگاه دل بار یافت و همه حقایق جهان را در زلال آن دید (حافظ، ۱۳۶۲: ۹۶، ۱۸۶، ۳۱۶).

بدین سان شاعران پایبند به گفتمان عرفانی با خوانشی دیگرگونه روایت‌های اساطیری شاهنامه را از زمینه و بافت اصلی آن جدا کرده و با بخشیدن صبغه عرفانی به آن‌ها در دستگاه گفتمانی خود به کار گرفته‌اند و ترکیبات زبانی و فضای عرفانی

متفاوتی آفریده‌اند.

قرائت‌های اخلاقی و عرفانی از شاهنامه تا طلوع تجدید فکری و ادبی دوام داشت و پس از راهیابی اندیشه ترقی و تجدیدخواهی جای خود را به خوانش متفاوتی بخشید که می‌توان از آن به قرائت سیاسی‌ناسیونالیستی تعبیر کرد. مقاله حاضر عهده‌دار بررسی و تحلیل این خوانش از شاهنامه است.

۳-۲. قرائت سیاسی‌ناسیونالیستی از شاهنامه

از نیمه دوم قرن سیزدهم هم‌زمان با رهیابی اندیشه ترقی به ایران و تکوین تدریجی مبانی فکری مشروطه‌خواهی، به ویژه در دو دهه آخر حکومت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، اندیشه ناسیونالیسم در ایران نضج گرفت و با گذر ایام تقویت شد و به گفتمان غالب عصر مبدل گردید. رواج این گفتمان که جنبش مشروطه‌خواهی به لحاظ نظری بر اساس آن استوار شده است، تا حد قابل توجهی گفتمان‌های رایج دوران پیشامدرن از جمله گفتمان اخلاقی و عرفانی را به محاق برد و به عنوان گفتمان بدیل، ادبیات عصر را تحت تأثیر خود در آورد. بر این اساس در آستانه جنبش مشروطه‌خواهی و پس از آن ادبیاتی تکوین یافت که به عنوان «ادبیات عصر مشروطه» شناخته می‌شود و از حیث درونمایه و تاحدی فرم و صورت از ادبیات دوره‌های قبل و بعد تمایز می‌یابد. تحولات فکری و سیاسی منتج به جنبش مشروطه‌خواهی، نوع رویکرد به تاریخ و سنت‌های فکری و میراث فرهنگی گذشته را نیز دگرگون کرد و زمینه‌ساز استنباط‌ها و خوانش‌های متناسب با مقتضیات عصر جدید شد. در این دوره یک بار دیگر دوران باستانی و اساطیری ایران ارج و اعتباری ویژه‌ای یافت و شاهنامه و روایت‌های آن در کانون توجه شاعران روزگار قرار گرفت.

آنچه در نگاه نخست به دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری عصر مشروطه به چشم می‌آید فزونی بسامد بهره‌گیری از عناصر اسطوره‌ای و تاریخی شاهنامه است. در میان آثار شاعران این دوره کمتر سروده‌ای را می‌توان یافت که در آن به گونه‌ای به منظور سامان دادن به صورخیال شعر و یا برای القای مؤثر درونمایه آن چنین عناصری به کار گرفته نشده باشد.

شاعران عصر مشروطه متناسب با حال و هوا و اقتضای وضعیت سیاسی و فکری عصر با جهت‌دهی عناصر اسطوره‌ای شاهنامه به سوی مفاهیم سیاسی و اجتماعی، زمینه‌های ذهنی لازم را برای تقویت حس میهنی و تحرک سیاسی و اجتماعی فراهم آوردند از این رو این عناصر در شعر عصر مشروطه نه به صورت انتزاعی و مجرد از واقعیت‌های روزگار، و نه صرفاً به عنوان ابزاری برای صنعتگری، آرایه‌آفرینی و تزیین کلام، بلکه غالباً به منظور تبیین آرمان‌های سیاسی عصر و برانگیختن توده‌های مردم برای حضور در عرصه پیکارها و تکاپوهای سیاسی و اجتماعی روزگار به کار برده شده‌اند. بدین منظور شاعران این دوره می‌کوشیدند از کلیت عصر اساطیر و اجزا و عناصر اسطوره‌ای شاهنامه برای تحلیل عینی وضعیت ایران روزگار خود و مقابله با دشمنان داخلی و خارجی کشور بهره گیرند و با تمسک به آن‌ها زمینه‌های ذهنی لازم را برای حضور فعال اجتماعی توده‌ها و انسجام صفوف آن‌ها در راه رهایی کشور از انواع مخاطرات و دستیابی به پیشرفت و ترقی فراهم آورند. از این رو آنان به خوانش متفاوت از شاهنامه برخاسته‌اند و از یافته‌ها و استنباط‌های خود در جهت گسترش آرمان‌های سیاسی خویش بهره گرفته‌اند. در این خوانش، دوران اساطیر نیز به گونه‌ای دستخوش تغییر شده و رنگ آرزوها و تصورات عصر قرائت را به خود گرفته است. در اینجا نخست به تصویر ایران عصر اساطیر در تلقی شاعران دوره مشروطه می‌پردازیم و سپس رویکرد متفاوت آنان را به عناصر و رخداد‌های دوران اساطیر و چگونگی جهت‌بخشی به آنها را در گسترش آرمان‌های مشروطه از نظر می‌گذرانیم.

۳-۲-۱. سیمای آرمانی ایران عهد اساطیر و باستان در تقابل با ایران عصر مشروطه

دوران پادشاهان اساطیری و باستانی با سیمای آرمانی در شعر عصر مشروطه تصویر شده است. این تصویر در آستانه عصر

مشروطه توسط نظریه پردازان ناسیونالیسم ایرانی نظیر میرزا فتحعلی آخوندزاده (م-۱۲۹۵ق) و میرزا آقاخان کرمانی (م-۱۳۱۴ق) پرداخته شده بود (صدری نیا، ۱۴۰۱: ۴۸-۵۰). در تلقی آنان روزگار شاهان اساطیری دوران کامروایی، نشاط و شادی و آبادانی ایران و مردم آن بود، پادشاهان دادگر بر آن عهد مینونشان فرمان می‌راندند و همگان در رفاه و آسودگی روزگار می‌گذراندند. دوران فرمان‌روایی این شاهان عصر سربلندی ایران و ایرانی بود. بیگانه‌ای را جسارت دست‌اندازی به قلمرو آن نبود (نک: آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۲۲۵؛ میرزا آقاخان، ۲۰۰۰: ۱۲۰-۱۲۶) این تصویر اتوپیایی از ایران عهد اساطیر و باستان در میان روشن‌فکران و شاعران ایرانی دوره مشروطه، همچون واقعیتی خدشه‌ناپذیر تلقی می‌شد. آنان در آثار خود ایران روزگار خویش را در تقابل با ایران آرمانی عصر اساطیر قرار می‌دادند و می‌کوشیدند در ورای حسرت و حرمان خود، از این پندار اتوپیایی به مثابه دستمایه ایجاد حساسیت و هیجان و خیزش اجتماعی در جهت دگرگونی وضعیت موجود و احیای مجد و عظمت روزگاران پیروزمند از دست رفته بهره بگیرند. قطع نظر از اینکه چنین تلقی از دوران اساطیری و به‌ویژه دوره تاریخی ایران باستان تا چه حد می‌توانست واقعی یا موهوم باشد، آنچه تردیدناپذیر است تأثیر برانگیزنده این تلقی در مصافی بود که در عصر مشروطه میان نیروهای تحول‌خواه مشروطه‌طلب از یک سو و مدافعان سنت‌های کهن حکمرانی از سوی دیگر در گرفته بود.

این تلقی از تقابل ایران عهد اساطیر و باستان با ایران اواخر عهد قاجار، تقریباً در سروده‌های همه شاعران مشروطه‌خواه این دوره بازتاب وسیعی داشته است. آنان از ایران به عنوان کشور جم، مهد سیروس و فریدون، تختگاه دارا، عیشگاه جمشید نام می‌بردند و از اینکه ایران آباد باستانی گرفتار چنین وضعیت فلاکت‌باری شده است افسوس می‌خوردند و از این رهگذر ضرورت بازآفرینی عظمت‌های دیرین را یادآور می‌شدند و مردم را به رهایی از فلاکت دامن‌گستر موجود و پی‌ریزی بنیان ایرانی آباد و پرشکوه برمی‌انگیختند. از جمله در شعر ادیب‌الممالک فراهانی (م-۱۲۹۵ش) بارها با چنین رویکردی به دوران اساطیری ایران مواجه می‌شویم. ابیات زیر نمونه‌های بسیاری در دیوان او دارد که جهت پرهیز از اطالۀ کلام از نقل آن‌ها پرهیز می‌کنیم:

چه شد که ایران، آن تختگاه ایرج و سلم کنون خراب‌تر از ریع سلمی و سلماست
 چه شد که عزت او شد بدل به ذلت فقر چه شد که ملت او مبتلا به رنج و عناست
 (ادیب، ۱۳۱۲: ۹۹)

ادیب‌الممالک پس از به توپ بستن مجلس شورای ملی به دستور محمدعلی‌شاه، دلاوری‌های شاهان و دلیران ایران عهد باستان را به یاد می‌آورد و با مقایسه از جان‌گذشتگی‌های آنان در راه اقتدار میهن، از درندگانی سخن می‌گوید که اکنون بر مسند آن بزرگان تکیه داده‌اند:

این خاک پر از خون سلاطین و ملوک است این دشت همه گور صدور است و عظام است
 دشتی که به هر دستی از آن خون سیاوش آمیخته با مغز جگرگوشه سام است
 اکنون همه ماوای سباع است و وحوش است اینک همه بنگاه هوام است و سوام است.
 (ادیب، ۱۳۱۲: ۸۸)

ملک‌الشعراى بهار (م-۱۳۳۰ش) نیز به مناسبت‌های مختلف در شعر خود از ایران به‌عنوان ملک کیان و کشور داریوش و نظایر آن نام برده است که اکنون از سوی امپراطور روس در معرض آسیب و بلا قرار گرفته است، او در شعر زیر ایرانیان را به جنبش ملی فرا می‌خواند تا با غیرت دینی خود ایران را از این مهلکه رهایی بخشند.

هان ایرانیان، ایران اندر بلاست مرکز ملک کیان در دهن اژدهاست
 مملکت داریوش دستخوش نیکلاست غیرت اسلام کو؟ جنبش ملی کجاست؟
 (بهار، ۱۳۸۰: ۲۷۱-۲۷۲)

سید اشرف‌الدین حسینی قزوینی (م-۱۳۱۲) با مقایسه وضع ایران روزگار خویش با روزگاران پیروزمند کشور، به سوگواری ایران بی‌کس و غریب و مبتلا به انواع مصیبت‌ها می‌پردازد. در شعر او نیز این تقابل آشکار به منظور تحریک عواطف و برانگیختن حس میهنی به کار گرفته می‌شود:

آن قدرت و شجاعت و جوش و خروش کو جمشید و کیقباد چه شد داریوش کو
 شیران جنگجو و پلنگینه پوش کو ای جای ناز و نعمت و عزّ و علا وطن
 بی‌کس وطن، غریب وطن، بینوا وطن
 (نمینی، ۱۳۷۱: ۳۳۲-۳۳۳)

عارف قزوینی نیز در چند جا و از جمله در غزلی با مطلع زیر اندر وطن کسی که ندارد وطن منم برای نشان دادن اوضاع پریشان خود و کشورش، یک بار دیگر از همین تقابل بهره می‌گیرد، تقابل عیشگاه جم و کیقباد و بیت‌الجزن:

آن کس که عیشگاه جم و کیقباد و کی از بهر او شده بیت‌الجزن منم
 (عارف، ۱۳۵۶: ۳۳۵-۳۳۶)

تورق دیوان‌های شعری عصر مشروطه مؤید بازتاب گسترده این تلقی از وضعیت ادوار باستانی و کنونی ایران است. هر شاعری با تعبیری بیش‌وکم مشابه و با ارائه تصاویر دوگانه از گذشته و حال ایران، درصدد ایجاد خودآگاهی ملی برآمده است. فرخی یزدی (م-۱۳۱۸ش) یکی دیگر از شاعران این دوره است که با چنین انگیزه و نگاهی به سراغ عصر اساطیر و باستان رفته است. او در مسمطی با رویارو قرار دادن ایران عهد اساطیر با ایران روزگار خود، و درحقیقت با تأکید بر تقابل دوران اقتدار و نگون‌بختی و ناتوانی ایران، به مردم نهیب می‌زند و آنان را به خیزش علیه استبداد داخلی، سلطه‌گران خارجی و تجدید افتخارات گذشته فرا می‌خواند:

این همان ایران که منزلگاه کیکاووس بود خوابگاه داریوش و مامن سیروس بود
 جای زال و رستم و گودرز و گیو و طوس بود نی چنین پامال جور انگلیس و روس بود
 این همه از بی‌حسی ما بود کافس‌ده‌ایم
 مردگان زنده، بلکه زندگان مرده‌ایم
 رنج‌های اردشیر بابکان بر باد رفت زحمت شاپور ذوالاکتاف حال از یاد رفت
 شیوه نوشیروانی، رسم عدل و داد رفت آبروی خاک ما بر باد استبداد رفت
 از خجالت تا قیامت سر برون نارد ز گور
 حالیا گر بیند ایران را چنین بهرام گور

(فرخی یزدی، ۱۳۶۹: ۱۸۶-۱۸۷)

آنچه در بندهای دیگر این سروده فرخی یزدی درخور توجه است، وجهه نظر ناسیونالیستی متفاوت او با نظریه پردازان ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی و برخی از شاعران معاصر خود نظیر عارف و عشقی است. چنانکه از این سروده فرخی به وضوح استنباط می‌شود و برخی دیگر از اشعار او نیز این دریافت را تأیید می‌کند، ایران عهد اساطیر و باستان را در تقابل با ایران پس از اسلام تلقی نمی‌کند، بلکه آن دو را در امتداد هم قرار می‌دهد. دوگانه‌سازی او مبتنی بر دوران‌های اقتدار و ناتوانی است، نه همانند ناسیونالیست‌های باستان‌گرا بر اساس رویارو قرار دادن ایران پیش و پس از اسلام. از همین رو نیز در شعر او رستم، داریوش، اردشیر بابکان، منصور سامانی و سلطان سنجر و نادر شاه واجد خصوصیت مشترک و نمادهای اقتدار تلقی شده‌اند (در این باره نک: صدری نیا، ۱۳۷۵: ۳۱۵-۳۱۸).

تلقی یکپارچه از تاریخ ایران و پرهیز از دوگانه‌انگاری براساس تقسیم آن به ایران دوره باستان و اسلامی، علاوه بر فرخی، در شعر برخی دیگر از شاعران این دوره نیز رواج داشت، چنان‌که ملک‌الشعراى بهار در سروده‌های گوناگون خود (بهار، ۱۳۸۰: ۶۸۲-۶۸۳) و از جمله در قصیده‌ای با نام "به یاد وطن" (همان: ۶۴۰) از چنین منظری به تاریخ ایران نگریسته است:

این همان ملک است کاندر باستان بینی در او داریوش از مصر تا پنجاب فرمان گستر است
وز پس اسلام رو بنگر که بینی بی خلاف از حلب تا کاشغر میدان سلطان سنجر است.

چنان‌که از نمونه‌های یادشده استنباط می‌شود پرداختن به ادوار و شخصیت‌های اساطیری و باستانی ایران، همواره با نوعی تفاخر به روزگاران گذشته همراه بوده است. این تفاخر به گذشته‌های موهوم و یا واقعی، اگر همراه با ژرف‌اندیشی و تحلیل دقیق نباشد، خود می‌تواند به عامل بازدارنده تبدیل شود و به جای ایجاد خودآگاهی ملی برای پیمودن مسیر تعالی و ترقی، موجب برانگیختن غرور کاذب و دلخوشی متوهمانه به شکوه ادوار گذشته و غفلت از وضعیت پریشان و فلاکت‌بار موجود شود. از این رو برخی از شاعران عصر مشروطه با وقوف به چنین خطری از دل بستگی و تفاخر آمیخته با غفلت به شکوه و جلال دوران اساطیر و باستان پرهیز داده‌اند. ابیاتی از یک غزل عارف متضمن چنین هشدارى است.

بیار باده که از عهد جم همین مانده است به یادگار چه خوش عهد و روزگاری بود
به اقتدار چه نازی که روزی ایران را مزیت و شرف و فخر و اعتباری بود
چو کاوه وقتی سردار نامداری داشت در این دیار چو سیروس شهریاری بود
در این محیط که امروز بی کس و یار است کمان کشیده چو اسفندیار یاری بود
(عارف، ۱۳۵۶: ۲۳۱)

عارف در جای دیگر نیز این تقابل را به گونه دیگر تصویر کرده است:

شده است خانه کیخسرو آشیانه جغد من خرابه‌نشین دلخوشم وطن دارم
(همان، ۲۶۱)

۳-۲-۲. عناصر اسطوره‌ای در خدمت تبیین ضرورت پیکار علیه استبداد و استعمار

شاعران عصر مشروطه به فراخور مراحل و مقتضیات جنبش آزادی‌خواهانه مردم از عناصر و شخصیت‌های اسطوره‌ای برای تبیین ضرورت پیکار سیاسی علیه دشمنان ایران استفاده کرده‌اند. آنان در هر مرحله متناسب با ماهیت و اهداف مبارزه خویش از عناصر اسطوره‌ای خاصی بهره گرفته‌اند. آنگاه که درصدد برانگیختن مردم علیه استبداد داخلی برآمده‌اند، از داستان کاوه و ضحاک سود جست‌ه‌اند و هنگامی که سخن از تجاوز دشمن سلطه‌گر خارجی در میان بوده به داستان سلم و تور و ایرج متوسل

شده‌اند و از ضرورت اقدام منوچهری سخن گفته‌اند. فرخی یزدی از جمله شاعران این دوره است که بارها در شعر خود از تقابل کاوه و ضحاک برای تأکید به ضرورت مبارزه علیه استبداد روزگار خود سود جسته است. کاوه در شعر او نماد مردم کوی و برزن ایران است که برای استقرار عدالت و قانون برخاسته‌اند و ضحاک مظهر استبداد عریان محمدعلی‌شاهی یا رضاشاهی است که با یورش به مجلس و سرکوب و کشتار در صدد استمرار حکومت بیدادگرایانه خویش است. ابیات زیر از آن جمله است:

ضحاک عدو را به چکش مغز توان کوفت سرمشق گر از کاوه حداد بگیریم

(فرخی یزدی، ۱۳۶۹: ۱۲۱)

خونریزی ضحاک در این ملک فزون گشت کو کاوه که چرمی به سر چوب نمایم

(همان، ۱۳۲؛ نیز نک: ۱۰۲، ۱۶۰)

عارف در عین بزرگداشت شاهان عهد اساطیر، از منظر دیگری به قیام کاوه علیه ضحاک می‌نگرد. براساس دیدگاه او که مبتنی بر تلقی نوین از مبانی مشروعیت حکومت است، ملت ایران همواره مالک این سرزمین بوده‌اند و این مردم بودند که روزی اداره آن را به دست فریدون، قباد و جمشید سپردند و یا با قیام خود به رهبری کاوه از ضحاک باز پس گرفتند. بدین ترتیب بر اساس دیدگاه سیاسی او نباید ایران را «کشور جم»، «ملک کیان» و... نامید. ایران از آن مردم ایران بوده و اداره آن را به‌طور موقت به دست هر کسی که خواسته سپرده است و یا باز پس گرفته است.

همیشه مالک این ملک ملت است که داد سند به دست فریدون، قباله دست قباد

مگوی کشور جم، جم چه کاره بود و چه کرد مگوی ملک کیان، کی گرفت، کی به که داد

به زور بازوی جمهور بود کز ضحاک گرفت داد دل خلق کاوه حداد

(عارف، ۱۳۵۶: ۲۸۲-۲۸۳)

شاعر عصر مشروطه به هنگام اشاره به مداخلات بیگانگان و دسیسه‌ها و نیرنگ‌های آشکار و پنهان آن‌ها به منظور بسط سلطه و نفوذ خود بر ایران، به داستان ایرج و سلم و تور متوسل می‌شود تا از این طریق به دشمنی سلطه‌گران عصر خویش بُعد اساطیری ببخشد. در این تلقی روس و انگلیس، به عنوان دشمنان تاریخی ملت ایران، تداوم تور و سلم عهد اساطیر شمرده می‌شوند که دشمنی و کینه‌ورزی آنان از دوران اساطیر تا عصر شاعر همچنان دوام یافته است.

می‌دانیم که وقتی فریدون قلمرو فرمانروایی خود را میان فرزندان تقسیم کرد، بخش شرقی آن را به تور و قسمت غربی آن را به سلم داد و بخش میانی آن که ایران نامیده می‌شد به ایرج اختصاص یافت. دو برادر از اینکه آبادترین و نزه‌ترین قسمت قلمرو پدر به ایرج واگذار شده بود به برادر حسد بردند و با دژخیمی دست به قتل او گشودند و بدین ترتیب ایران با دو دشمن کینه‌توز درمیانه دو اقلیم شرق (توران و چین) و غرب (یونان و روم) هستی و هویت یافت. ویژگی‌های شخصیتی تور و سلم در شاهنامه چنان پرداخته شده است که تور مظهر خشم، تعصب و تندی و دلیری است و سلم نماد خردمندی، نیرنگ و بردباری است. در این میان ایرج در عین دلیری و هوشمندی، مظهر عذوبت و مهربانی است. «دشمنان ایران با آنکه گروهی دلیر و جنگاورند و گروهی خردورز و اندیشمند، هر دو با نیروهای اهریمنی پیوند دارند و در کار توطئه بزرگ و ابدی علیه سرزمین اهورایی ایران‌اند. ایران هم‌زمان با انیران زاده می‌شود و از همان روز هدف توطئه بیگانگان قرار می‌گیرد» (اشرف، ۱۳۷۳: ۱۷).

سیمای روس و انگلیس در آیین شعر مشروطه، با در نظر گرفتن عملکرد و سیاست‌های آنان همانندی چشمگیری با سیمای تور و سلم دوران اساطیری ایران دارد. روس نماد خشم عنان‌گسیخته و عریان، فاقد عذوبت، برافروخته و بی‌رحم است، و در

مقابل انگلیس مظهر مکر و نیرنگ و دغل بازی توام با هوشمندی و خودداری است. براساس چنین تصویر ذهنی است که در تلقی مردم نیز روس به خرس وحشی و انگلیس به روباه مکار تشبیه شده است.

فرخی یزدی از جمله شاعرانی است که در شعر خود، با توجه به همین خصوصیت‌ها، به منظور عینی نشان دادن تضاد این دو دشمن سلطه‌جو با ایران، به تجاوزگری آنان دامنه‌ اساطیری بخشیده است و روس را تداوم تور و انگلیس را نماد سلم عصر خویش معرفی کرده است (نک: صدری نیا، ۱۴۰۱: ۱۷۰-۱۸۶).

عید جم شد ای فریدون‌خو بت ایران‌پرست مستبدی خوی ضحاک است این خو نه ز دست
حاليا کز سلم و تور انگلیس و روس هست ایرج ایران سراپا دستگیر و پای بست
به که از راه تمدن ترک بی‌مهری کنی در ره مشروطه اقدام منوچهری کنی
(فرخی یزدی، ۱۳۶۹: ۱۸۶)

چنین تصویری از تجاوزگری دو همسایه بدکنش در شعر شاعران دیگر این عصر نیز بازتاب یافته است، از جمله ملک‌الشعراى بهار با اشاره به سلطه‌جویی و غارت‌گری آنان، خطاب به مردم هشدار می‌دهد و ایرانیان را به دفاع از مال و ناموس و صیانت از کیان میهن فرا می‌خواند:

هان ای ایرانیان، بینم محبوستان به پنجه انگلیس به چنگل روستان
گویی در این میان گرفته کابوستان کز دو طرف می‌برند ثروت و ناموستان
در ره ناموس و مال کوشش کردن رواست
ایران مال شماسست، ایران مال شماسست
(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۷۲)

بهار مانند همه آزادی‌خواهان روزگار خود دو قدرت سلطه‌گر زمان - روس و انگلیس - را عامل پریشانی اوضاع ایران می‌دانست. با این تفاوت که پس از انقلاب ۱۹۱۷ روسیه، سوئیة پیکار او بیشتر معطوف به انگلیس بود. او با مقایسه ستمگری انگلیس با رفتار ظالمانه شخصیت‌های بدکنش عهد اساطیر مانند ضحاک و افراسیاب، و برتر شمردن این کشور در ویرانگری و تباهی خوی و خلق مردم، سیاست‌های استعمارگرانه انگلیس را آماج خشم و خروش خود قرار می‌داد. از جمله در شعری باعنوان «صفحه‌ای از تاریخ» (همان: ۶۴۲) که در سال ۱۳۲۰ به هنگام اشغال ایران از سوی سپاهیان روس و انگلیس سروده است، ستم‌هایی را که امپراطوری بریتانیا بر ایران روا داشته است به مراتب افزون‌تر از همه ستم‌هایی می‌داند که در طول تاریخ از سوی اقوام مهاجم بر این سرزمین رفته است.

ظلمی که انگلیس در این خاک و آب کرد نه بیورسپ کرد نه افراسیاب کرد
از ظلم و جور تازی و تاتار درگذشت ظلمی که انگلیس در این خاک و آب کرد
ضحاک خود ز قتل جوانان علاج خواست وان دیگری به کشتن نودر شتاب کرد
تازی گرفت کشور و آیین نو نهاد چنگیز کشت خلق و خراسان خراب کرد
کرد انگلیس آن همه بیداد برسری اخلاق ما تباه و جگرها کباب کرد
با روس عهد بست و شمال و جنوب را اندر دو خط مقاسمتی ناصواب کرد

۳-۲-۳. مضمون آفرینی با عناصر اسطوره‌ای

عناصر اسطوره‌ای گاهی در شعر دوره مشروطه صرفاً به قصد مضمون آفرینی و به مثابه ابزار بیانی برای توصیف طبیعت و تغزل به کار می‌رود. هرچند بهره‌گیری از این عناصر در چنین زمینه‌ای، کلام شاعر را با نوعی تصنع و تفنن می‌آمیزد و از بار عاطفی آن می‌کاهد، باز به گونه‌ای دلبستگی میهنی او را در پیش چشم قرار می‌دهد. از جمله شاعرانی که از عناصر اسطوره‌ای در ساختمان صور خیال خود بهره برده‌اند، فرخی یزدی است. او نه فقط در همه بندها بلکه در همه مصراع‌های مسمطی که در وصف بهار سروده است، از این عناصر در ساختمان تشبیه و صورخیال خویش استفاده کرده است و از این طریق ترکیب‌هایی نظیر «کیومرث بهار»، «گرساسب شمشاد»، «گیو باد» و «خزان پیران» و نظایر آن را آفریده است. در اینجا بند نخست این مسمط را نقل می‌کنیم و یادآور می‌شویم که در بندهای دیگر آن نیز سیاق کلام به همین سان است و در هر مصراعی از آن یک عنصر اساطیری به کار گرفته شده است.

تا کیومرث بهار آمد و بنشست به تخت سر زد اشکوفه سیامک‌سان از شاخ درخت
 غنچه پوشیده چو هوشنگ زمردگون رخت بست طهمورث بر دیو محن سلسله سخت
 جام جمشید پر از باده کن اکنون که ز بخت کرد هان دولت ضحاک خزان رو به زوال
 (فرخی یزدی، ۱۳۶۹: ۱۹۳-۱۹۴)

ملک‌الشعرا بهار نیز گاهی با استفاده از عناصر و شخصیت‌های اساطیری به خلق ترکیبات و تشبیهات بدیع و تصویر آفرینی و مضمون‌سازی پرداخته است:

بگذشت آن کافراسیاب خزان آید به ملک و چمن
 کآذر مهش آذر فرزند به جان با نیروی تهمتن
 کار دیبهشت آید چو اسفندیار با گرزۀ گاوسر
 (بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۷۱)

عارف هم آنجا که در تقلای آفریدن تشبیه تازه‌ای است، دو گیسوی ریخته بر دوش معشوق را بر ماران مغزخوار سرزده از دوش ضحاک تشبیه می‌کند و بدین گونه می‌کوشد تشبیه بدیعی بیافریند، هرچند درعین بدیع بودن بارد به نظر آید. همچو ضحاک دو مار سیاه افکنده به دوش که به مغز سر انسان به فسون می‌آید.

(عارف، ۱۳۵۶: ۱۸۵)

کاربرد عناصر اسطوره‌ای به منظور مضمون آفرینی قطع نظر از میزان توفیق شاعران مشروطه در این زمینه، علاوه بر اینکه نشان‌دهنده دلبستگی‌های میهنی آنان است گواه تکاپوهای ذهنی آنان در جهت نوعی تجدّد و نوگرایی ادبی است.

۴. نتیجه‌گیری

از بررسی کاربرد روایت‌ها و عناصر اسطوره‌ای شاهنامه در آثار منظوم فارسی چند نکته زیر قابل استنتاج است: کاربرد این عناصر و روایت‌ها در متون گوناگون با نوعی تکریم و حرمت همراه بوده است، حتی در پاره‌ای از اشعار مدحی نیز که شاعر با مقایسه اوصاف و کردار ممدوح خود با شخصیت‌های اساطیری، درصدد برتر شمردن ممدوح خویش برآمده است، می‌توان در آن سوی خوارداشت ظاهری شخصیت‌های اساطیری نوعی حرمت و برخورداری از کمال انسانی را در آن‌ها دید. پیروان گرایش‌های گوناگون در طول تاریخ متناسب با فضای فکری و اقتضای گفتمان خود از این روایت‌ها و عناصر برای

تیین دیدگاه، تبیین اندیشه و مفاهیم اعتقادی و القا و تثبیت مقاصد گفتمانی خود بهره گرفته‌اند. علاوه بر مدیحه‌پردازان که در سروده‌های خود به منظور مبالغه در ستایش از این عناصر سود جستند، در سه گفتمان کلان تاریخ فکر و فرهنگ ایران، روایت‌ها و عناصر اسطوره‌ای شاهنامه دستمایه‌ی القای مفاهیم و مقاصد گفتمان‌های اخلاقی، عرفانی و سیاسی ناسیونالیستی قرار گرفته است. کاربرد این روایت‌ها و عناصر در حوزه گفتمان‌های مختلف، در دوران پیشاتجدد موجبات استمرار هویت مشترک فرهنگی ایرانیان را فراهم آورده و در دوره پساتجدد و عصر مشروطه، در تحکیم و تثبیت هویت مستقل سیاسی و فرهنگی ایرانی تأثیر درخور اعتنایی نهاده است. شاعران دوره مشروطیت متناسب با وضعیت سیاسی عصر و ضرورت تهییج مردم علیه استبداد داخلی و نفوذ دشمن خارجی خوانش‌های متنوعی از عناصر اسطوره‌ای شاهنامه عرضه داشته‌اند، چنان‌که هنگام برانگیختن مردم علیه استبداد داخلی به روایت اسطوره‌ای کاوه و ضحاک تمسک جستند و زمانی که درصدد تقابل با همسایگان مهاجم و سلطه‌جو برآمده‌اند داستان ایرج و سلم و تور را محور مضمون پردازی و معناآفرینی خود قرار داده‌اند. دلبستگی به روایت‌های عهد اساطیر موجب شده است که برخی شاعران در ساختمان صور خیال خود از عناصر اسطوره‌ای بهره گیرند و با خلق ترکیبات و تشبیهات بدیع به کلام خود تشخص بخشند.

پی‌نوشت

۱. بررسی اسناد و متون تاریخی قرن هشتم نشان می‌دهد که بر خلاف دو و نیم قرن گذشته، نام ایران یک بار دیگر به کرات در آثار گوناگون این قرن تکرار می‌شود، از این رو می‌توان قرن هشتم را طلیعه‌ی احیای مجدد هویت سیاسی ایران تلقی کرد. چنان‌که خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (م- ۷۱۸ ق) در مکاتبات رشیدی (۱۳۶۴ ق: ۳۴، ۶۹، ۱۴۴) و جامع‌التواریخ (۱۳۳۱، ج ۱: ۳۵۲) از سرزمین‌های تحت سلطه ایلخانان به عنوان مملکت یا ممالک ایران نام می‌برد درحالی‌که پیش از آن در چنین مواردی اصطلاح ممالک ایلخانی به کار می‌رفت. در نیمه نخست همین قرن حمدالله مستوفی نه تنها بارها از ممالک ایران سخن به میان می‌آورد، بلکه در سال ۷۴۰ کتاب مستقلی به نام نزهةالقلوب در شرح احوال ایران و وصف بلدان و بقاع آن در بیست باب تألیف می‌کند و هر بابی را به وصف مملکتی از ممالک ایران شهر اختصاص می‌دهد (نک: صدری نیا، ۱۴۰۱: ۲۵۹-۲۶۰).
۲. نکته درخور توجه در این زمینه آن است که کاربرد این عناصر همراه با صبغه عاطفی در همه مناطق که روزی ایران نامیده می‌شد و در میان همه شاعران این سرزمین‌ها یکسان نبود، چنان‌که در شعر شاعران آذربایجان و قفقاز، به مراتب بیش از سروده‌های شاعران مناطق دیگر ایران متداول بود. به عنوان مثال مقایسه بسامد نام ایران و شخصیت‌های اساطیری در شعر دو شاعر قرن پنجم، ناصر خسرو (وفات ۴۸۱ ق) و شاعر هم‌عصر آذربایجانی او قطران تبریزی (م- حدود ۴۸۵) از یک سو، و خاقانی (م- ۵۹۵ ق) و کمال‌الدین اصفهانی (۶۳۵ ق) که قریب‌العهد بودند، از سوی دیگر می‌تواند مؤید این مدعا باشد. چنان‌که پیش از این اشاره کردیم در شعر ناصر خسرو تنها در یک بیت دو بار نام ایران ذکر شده است (ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۱۰۷)، حال آنکه قطران تبریزی (۱۴۰۲، صفحات مختلف) سی و دو بار از ایران نام برده است. نام رستم، فریدون و جمشید در دیوان ناصر خسرو به ترتیب ۹، ۱۱، ۹ بار آمده است درحالی‌که در دیوان قطران تبریزی ۳۰ بار از رستم ۴۱ بار از فریدون و ۲۲ بار از جمشید نام برده شده است. به نظر می‌رسد با توجه به حجم مشابه دیوان دو شاعر، وجود تفاوت قابل ملاحظه در بسامد استفاده آن‌ها از نام شخصیت‌های اساطیری، در نوع خود معنادار و مبین میزان دلبستگی هریک از آن‌ها به تاریخ و فرهنگ مشترک ایرانی باشد. خاقانی نیز در خلال سروده‌های خود (۱۳۶۸، صفحات مختلف) هجده بار از ایران، بیش از شصت بار از رستم، بیست و هفت بار از زال و شصت و پنج بار از جمشید نام برده است، حال آنکه کمال‌الدین اصفهانی (۱۳۴۸، صفحات مختلف) تنها یک بار اسم ایران، هفت بار اسم رستم، پنج بار اسم زال و چهار بار اسم جمشید (جم) را به کار برده است.

۳.

نامه شاهان عجم پیش خواه یک ره و بر خود به تأمل بخوان
 کوت فریدون و کجا کیقباد؟ کوت خجسته علم کاویان؟
 سام نریمان کو و رستم کجاست؟ پیشرو لشکر مازندران
 بابک ساسان کو و کو اردشیر؟ کوست نه بهرام و نه نوشیروان
 این همه با خیل و حشم رفته‌اند نه رمه مانده است کنون نه شبان
 رهگذر است این، نه سرای قرار دل منه این جا و مرنجان روان
 (ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۱۴؛ نیز، ۴۵۸)

۴. ابیات زیر تنها یک نمونه از کاربرد روایت‌های اساطیری در جهت مفاهیم اخلاقی است:

بگذر ز کبر و آز که دیده است روزگار چین قبای قیصر و طرف کلاه کی
 هوشیار شو که مرغ چمن مست گشت هان بیدار شو که خواب عدم در پی است هی
 (حافظ، ۱۳۶۲: ۲۹۷-۲۹۸)

۵.

ترا افراسیاب نفس ناگاه چو بیژن کرد زندانی در این چاه
 ولی اکوان دیو آمد به جنگت نهاد او بر سر این چاه سنگت
 چنان سنگی که مردان جهان را نباشد زور جنبانیدن آن را
 ترا پس رستمی باید در این راه که این سنگ گران برگیرد از چاه
 ترا زین چاه ظلمانی برآرد به خلوتگاه روحانی درآرد
 ز ترکستان پرمکر طبیعت کند رویت به ایران شریعت
 بر کیخسرو روح دهد راه نهد جام جمت بردست آنگاه
 ترا پس رستم این راه پیر است که رخس دولت او بارگیر است
 (عطارنیشابوری، ۱۳۶۸: ۹۴)

منابع

- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷) *مکتوبات و الفبای جدید*، به کوشش حمید محمدزاده، تبریز: نشر احیا.
- ادیب الممالک فراهانی، صادق (۱۳۱۲) دیوان کامل ادیب الممالک فراهانی، تدوین و تصحیح وحید دستگردی، تهران: مطبعه ارمغان.
- اشرف، احمد (۱۳۷۳) «هویت ایرانی»، *مجله گفتگو*، ش ۳، ص ۷-۲۶.
- بهار، محمدتقی ملک‌الشعرا (۱۳۸۰) دیوان اشعار، به کوشش چهرزاد بهار، تهران: انتشارات توس.
- حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین (۱۳۶۲) دیوان خواجه شمس‌الدین حافظ شیرازی، تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: انتشارات زوار.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۶۸) دیوان خاقانی شیروانی، به کوشش ضیاء‌الدین سجادی، تهران: انتشارات زوار.

- خالقی مطلق، جلال (۱۳۶۷) «حافظ و حماسه ملی ایران»، مجله ایران‌نامه، ش ۲۴، ص ۵۶۵-۵۷۳.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۱) «تأثیر شاهنامه در زمان پس از خود تا عصر حاضر» دانشنامه زبان و ادب فارسی، تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ص ۱۶۱-۱۶۷.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۶۴ق) مکاتبات رشیدی، گردآورنده: مولانا محمد ابرقوهی، به اهتمام محمد شفیع، پنجاب: ایجوکیشنل پرس لاهور.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۳۱) جامع التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، تهران: انتشارات اقبال.
- سعدی شیرازی، مصلح‌الدین (۱۳۷۱) کلیات سعدی، تصحیح محمدعلی فروغی، سازمان تهران: انتشارات جاویدان.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۸) دیوان سنایی، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: انتشارات سنایی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۶) صور خیال در شعر فارسی، تهران: انتشارات آگاه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲) زبان شعر صوفیه، تهران: انتشارات سخن.
- صادقی محسن‌آباد، هاشم و محمد جعفر یاحقی (۱۳۹۱) «تأثیرپذیری ملک‌الشعرای بهار از فردوسی»، بوستان ادب، س ۴، ش ۴، ص ۶۵-۸۶.
- صدری نیا، باقر (۱۳۷۵) «شکل‌گیری اندیشه ملیت در ایران و بازتاب آن در ادبیات عصر مشروطه» رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، به راهنمایی محمدرضا شفیع کدکنی، دانشگاه تهران.
- صدری نیا، باقر (۱۴۰۱) ادبیات مشروطه؛ از ناسیونالیسم تا ممالک محروسه ایران، تهران: نشر خاموش.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم (۱۳۵۶) کلیات دیوان ابوالقاسم عارف قزوینی، به اهتمام سیف آزاد، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۶۸) الهی‌نامه، تصحیح هلموت ریتز، تهران: انتشارات زوآر.
- فرخی سیستانی (۱۳۷۱) دیوان حکیم فرخی سیستانی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابفروشی زوآر.
- فرخی یزدی، محمد (۱۳۶۹) دیوان فرخی یزدی، به اهتمام حسین مکی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶) شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق و همکاران، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- قطران تبریزی (۱۴۰۲) دیوان قطران تبریزی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی و مسعود جعفری، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- کمال‌الدین اصفهانی (۱۳۴۸) دیوان خلاق معانی ابوالفضل کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا.
- محمدی افشار، هوشنگ (۱۳۸۹) «بازتاب حماسه ملی در شعر مسعود سعد»، مطالعات ایرانی، س ۹، ش ۲۷، ص ۱۵۷-۱۸۲.
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۶۵) حافظ‌شناسی، تهران: انتشارات توس.
- مشتاق مهر، رحمان و سجاد آیدنلو (۱۳۸۶) «یادداشت‌هایی درباره نکات و اشارات شاهنامه‌ای در دیوان ناصر خسرو»، مطالعات ایرانی، س ۶، ش ۱۱، ص ۱۹۵-۲۲۳.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۴) کلیات دیوان شمس، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: نشر راد.
- میرزا آقاخان کرمانی (۲۰۰۰) سه مکتوب، به کوشش بهرام چوبینه، اسن آلمان: انتشارات نیما.
- ناصرخسرو قبادیانی (۱۳۵۷) دیوان اشعار حکیم ناصرخسرو قبادیانی، به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل.
- نمینی، حسین (۱۳۷۱) جاودانه نسیم شمال، تهران: انتشارات اساطیر.

References

- Adib al-Mamâlek Farâhâni, S. (1933). Divân (V. Dastgerdi, ed.). Tehran: Armaghân. [In Persian]
- Âkhund-zâde, M. F. A. (1996). Maktubât va Alefbâye Jadid (The Letters and the New Alphabet) (H. Mohammad-

- zâde, ed.). Tabriz: Ehyâ'. [In Persian]
- Âref Qazvini, A. (1977). *Kolliyyât-e Divân-e Abolghâsem Âref Qazvini (Abolghâsem Âref Qazvini's Divan)* (S. Âzâd, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ashraf, A. (1994). "Hoviyyat-e Irâni (Iranian Identity)". *Majalleye Goft-o-gu*, no. 3: 7-26. [In Persian]
- Attâr Neyshâburi, F. D. (1989). *Elâhi-Nâme* (H. Ritter, ed.). Tehran: Zavvâr. [In Persian]
- Bahâr, M. T. M. S. (2001). *Divan-e Ash'âr* (C. Bahâr, ed.). Tehran: Tus.
- Esfahâni, K. D. (1969). *Divân*. (E. Esfahâni, ed.). Tehran: Dehkhodâ Bookstore. [In Persian]
- Farrokhi Yazdi, M. (1990). *Divân* (H. Makki, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Farrokhi Sistâni. (1992). *Divân* (M. Dabir-Siyâghi, ed.). Tehran: Zavvâr. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2007). *Shâhnâme* (J. Khâlegh Motlagh, ed.) (8 Vols). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopaedia. [In Persian]
- Hafez Shirazi, S. D. M. (1983). *Divan* (M. Qazvini & Q. Qani, eds.). Tehran: Zavvâr. [In Persian]
- Hamedâni, R. D. F. (1912). *Jâme' al-Tavârikh (Collected History)* (B. Karimi, ed.). Tehran: Eghbâl. [In Persian]
- Hamedâni, R. D. F. (1944). *Mokâtebât-e Rashidi (Rashidi's Letters)* (M. M. Abarghuhi & M. Shafi', eds.). Punjab: Lahore Educationaal Press. [In Persian]
- Khâleghi Motlagh, J. (2005). "Hafez va Hemâseye Melliye Iran" ("Hafez and Iranian National Epic"). *Hafez*, no. 19: 565-573. [In Persian]
- Khâleghi Motlagh, J. (2012). "Ta'sir-e Shahnameh dar Zaman-e Khod ta Asr-e Hazer" ("The Impact of Shahnameh in its Time until the Present Day"). *Dâneshnâmeye Zabân va Adab-e Fârsi*. Tehran: Enteshârât-e Farhangestân-e Zabân va Adab-e Fârsi: 161-167. [In Persian]
- Khâqâni, A. D. B. (1998). *Divan* (Z. D. Sajjâdi, ed.). Tehran: Zavvâr. [In Persian]
- Kermâni, M. Â. K. (2000). *Se Maktub (Three Writings)* (B. Chubine, ed.). Berlin: Nima. [In Persian]
- Mohammadi Afshâr, H. (2010). "Bâztâb-e Hamâseye Melli dar She'r-e Mas'ud-e Sa'd-e Salmân" ("The Reflection of National Epic in Mas'ud-e Sa'd-e Salmân's Poetry"). *Motâlê'ât-e Irâni*, vol. 27: 157-182. [In Persian]
- Mortazavi, M. (1386). *Hâfez-Shenâsi*. Tehran: Tus. [In Persian]
- Mowlawi, J. D. M. (1995). *Kolliyyât-e Divân-e Shams* (B. Foruzânfar, ed.). Tehran: Nashr-e Râd. [In Persian]
- Namini, H. (1992). *Jâvdâne Nasim-e Shemâl*. Tehran: Asâtir. [In Persian]
- Nâser Khosrow Qobâdiyâni. (1978). *Divân* (M. Minavi & M. Mohaghghegh, eds.). Montreal: McGill Institute of Islamic Studies. [In Persian]
- Nezâmi Ganjavî. (1990). *Leyli-o Majnun* (B. Zanjâni, ed.). Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Nezâmi Ganjavî. (n. d.). *Khosrow-o Shirin* (V. Dastgerdi, ed.). Tehran: Elmi. [In Persian]
- Nezâmi Ganjavî. (n. d.). *Sharaf-nâme*. (V. Dastgerdi, ed.). Tehran: Elmi. [In Persian]
- Qatrân Tabrizi. (2023) *Divân* (M. Âbedi & M. Ja'fari, eds.). Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian]
- Sa'di Shirâzi, M. D. (1992). *Kolliyyât-e Sa'di* (M. A. Foruqi, ed.). Tehran: Jâvidân. [In Persian]
- Sâdeghi Mohsenâbâd, H. & Yâhaghghi, M. J. (2012). "Ta'sir-e paziriye Malek al-Sho'arâ Bahâr az Ferdowsi" ("The Influence of Ferdowsi on Malek al-Sho'arâ Bahâr"). *Bustân-e Adab*, 4 (4): 65-86. [In Persian]
- Sadriniyâ, B. (1996). *Shekl-giriye Andisheye Melliyyat dar Iran va Bâztâb-e Ân dar Adabiyyât-e Mashruteh (Creation of the Idea of Nationality in Iran and its Reflection in the Literature of the Constitutional Era)* [Doctoral Dissertation under supervision of Dr. Mohammad Rezâ Shafi'i Kadkani, University of Tehran]. [In Persian]
- Sadriniyâ, B. (2022). *Adabiyyât-e Mashruteh, az Nasionalism tâ Mamâlek-e Mahruseye Iran (Constitutional Literature, From Nationalism to Guarded Kingdoms of Iran)*. Tehran: Khâmush. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. R. (1987). *Sovar-e Khyâl dar She'r-e Fârsi (Fantasy Images in Persian Poetry)*. Tehran: Âgâh. [In Persian]

Shafi'i Kadkani, M. R. (2013). *Zabân-e She'r-e Sufiyye (The Language of Sufi Poetry)*. Tehran: Sokhan. [In Persian]